

УДК 811.161.2'373.612.2.092

В. М. Бережняк

Слова-символи як елементи моделювання цілісної мовної картини світу Т. Г. Шевченка

У статті висвітлена роль поетичних символічних образів, використаних Т. Г. Шевченком, у моделюванні мовної картини світу.

Ключові слова: концепт, символ, мовна картина світу, образ, антитеза, метафора.

В статье освещена роль поэтических символических образов, использованных Т. Г. Шевченком, в моделировании языковой картины мира.

Ключевые слова: символ, языковая картина мира, образ, антитеза, метафора.

This article deals with the role of poetic symbolic images used by Taras Shevchenko for language world picture modelling.

Key words: concept, symbol, language world picture, image, antithesis, metaphor.

Велика кількість публікацій істориків, фольклористів, художників, мовознавців, літературознавців про життя і творчість Т. Г. Шевченка не дає можливості вважати вичерпно дослідженим його літературно-мистецький, мовознавчий та громадянсько-побутовий феномен. Шевченко лишається загадковою постаттю, яка надихає науковців до нових пошуків. Цікавою, на наш погляд, є проблема символіки, яка дає можливість моделювати мовну картину світу. У кожного автора свої символи, образи. Слова із символічними значеннями є тими художніми засобами, котрі пронизують творчість Т. Г. Шевченка.

У цьому дослідженні орієнтуємося на розуміння символу О. Потебнею, який розглядав його як стилістичну категорію, продукт культурно-історичного розвитку, пов'язаний із мовою, світоглядом, і вважав явищем художньої творчості [3, с. 92]. Розуміємо символ як знак і його естетичні символи в тексті художнього твору як багатозначний образ.

В українській лінгвістиці існують певні надбаня в плані дослідження естетичної функції мови, категоріальних понять стилістики, зокрема образної символіки І. Білодідом, В. Ващенко, З. Франко, Н. Сологуб, В. Русанівським, С. Єрмоленко, Н. Дужик. Учені С. Бибик, А. Бондаренко, Н. Пасік, Н. Сидяченко, Л. Мялковська, Т. Єщенко зосереджують увагу на характерних ознаках стилю, поглиблюють розуміння лексичних джерел збагачення художньої мови.

Феномен Шевченкової поезії виник як наслідок кількасотлітнього розвитку української поезії, починаючи від її найдавніших загальнослов'янських витоків. Виникали й удосконалювалися нові способи проникнення у внутрішній світ людини, інструментом опанування якого як предметом зображення служили форми вираження авторської свідомості [4, с. 35]. Картина світу – це те, що йде передусім від людини, плід її сприйняття, фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної діяльності. Феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини передусім таким, яким постає для неї мова.

Мета дослідження – визначити роль символів у вираженні світоглядних позицій естетичних концептів лірики Т. Г. Шевченка. Значення образу-символу в художньому тексті взагалі розглядали російські вчені М. Степанов, В. Жирмунський, В. Холшевников, М. Брандес, М. Бахтін. В українській мові фрагментарно цієї проблеми торкалися Л. Новиченко, І. Франко, М. Рильський, П. Волинський.

Оскільки в ліриці XIX століття образи античної міфології, книжна лексика чергуються із розмовною, а також із фольклорними образами, то авторами світської лірики легше й природніше було скористатися уже готовою, звичною та досить різноманітною образністю й символікою народної пісні, а також засобами народнорозмовної мови. "... Усталеність певних образів станового чи родинного характеру буває настільки міцна, що не рахується із життєвими винятками, індивідуальною своєрідністю... Сама колективна природа народної поетичної творчості сприяє цьому, бо внаслідок шліфування звільняє пісні від нашарувань суб'єктивних авторських тенденцій" [1, с. 20]. У Шевченка фактично кожен образ символічний, адже він відтворює свій художній світ через образну символіку. Слова дівчонька, дорога, сонце, небо, очі, думи, сльози стають ключовими для розуміння умовних ситуацій, зміщень локально-темпоральних площин тощо. Складається враження, що кожна особа чи явище автора є не тільки собою, а приховує символічний зміст.

Перший твір "Кобзаря" – балада "Причинна" – стала відомою піснею. Розпочинається вона рядками:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива... [5, с. 25].

У цих словах постає реально-символічна картина здорової природи, її стихійна непокореність і незалежність. Ми бачимо збуджуючу й розбуркуючу дух і душу силу. Але теперішній Дніпро вже стогне. Стогін і мука проймають його од витоків до гирла. Дніпро, як і земля, як і повітря волає до нашої совісті, громадянської мужності..., просить заступництва всього народу. Вступ, який подає опис бурі на Дніпрі, написаний чотирьохстопним ямбом. Як тільки з'являється тема нещасливого кохання, ритміка набуває народно-пісенного характеру: часто зустрічаються образи синєє море, вітер буйний, карії очі, червона калина, у які автор намагається вкласти новий зміст. Ці слова-символи займають провідне місце у формуванні ідейного змісту твору.

Будь-яке явище дійсності, на думку Н. Сологуб, потрапляючи у сферу мистецтва, перестає бути лише знаком дійсності, воно одночасно стає знаком внутрішнього світу художника. Образ своєї країни, раю тихого для Т. Г. Шевченка є найголовнішим, адже він вірить у те, що любов до рідного краю переважить власницьку, кріпосницьку природу українофілів. У посланні "І мертвим, і живим..." автор використовує влучну антитезу образних рядів: люд потомлений – недолюди, діти юродиві, заковані люде – "орли". Вона вказує на конфлікти між панами й кріпаками. Це номінації понять, які протиставляються у світоглядній системі поета і є визначальними. Усі, хто називаються як люд потомлений, має позитивну оцінку, діти юродиві – негативну.

Слова-символи стають домінантами в ліричних творах Т. Г. Шевченка, ключовими словами, вони рухають сюжет, створюють цілісну систему образів, виконують текстотворчу функцію.

Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори! [5, с. 155].

Образ суду символізує народну революцію, в результаті якої нездолений люд стане "вольним".

У "Псалмах Давидових" лексично-образні ряди на означення антагоністичних суспільних сил збагачуються протиставленням сильних, багатих, царів, лукавих, нечестивих, лютих ворогів, неситих, злих, судей лукавих, неправедних тощо, і добрих, праведних, блаженних, убогих, тихих, замучених, в путах, в кайданах. Окремі образи набирають нових змістових відтінків, за якими стоїть старокнижна традиція. У псалмах з'являються образи сім'ї нової, гострих обоюду мечів, пламенного, кривавого меча, що символізують

боротьбу, результатом якої "сім'я стане вольною, новою". Клас поміщиків для Шевченка – і українських, і російських, і польських – однаково ворожий, чужий народові. Це – кровожери, шашелі, від яких народові можна чекати лише гноблення та знущань. Поміщицтво для нього – це гади лукаві, бездушні грабіжники, мерзенна згряя. У вірші "П. С." поет дає такий образ українського панства:

Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного
І презавзятий патріот... [5, с. 223].

Трудящих Шевченко називає узагальненим образом люди.

Особливе місце серед реалій, що моделюють цілісну мовну картину світу поета, належить лексемі патріоти. Фальшиві патріоти "шкуру деруть з братів незрячих, гречкосіїв", "людей запрягають в тяжкі ярма". Людина з її внутрішнім світом постає перед нами як результат художнього дослідження автора. У вірші "Бували війни й військові свари" Галагани, Кінселі, Кочубеї-Нагаї символізують лакеїв царського самодержавства, які одцуралися народу, батьківщини. Вони є донощиками і фарисеями, рабами царату й королівської Польщі. Шевченко називає їх іудами, які засуджені на ганьбу й прокляття у віках.

Квітуца нива – дебрь-пустиня не полита, добро – зло, чорне – біле – номінації понять, які протиставляються у світоглядній системі Кобзаря і є визначальними. "Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря ідо моря – слов'янська земля", – писав Т. Г. Шевченко в передмові до поеми "Гайдамаки" [5, с. 59]. Майбутнє ввижалось поетові чудовою нивою, сповненою сонячного тепла й людського щастя. Усе, що позначене квітучою нивою, має позитивну оцінку, дебрь-пустинею – негативну.

Не залишається поза увагою поета й "історія людської душі". Саме очі є символом внутрішньої суті людини, її духовності й моральності. Ця лексема несе на собі смислове й психологічне навантаження. Прикметники та дієприкметники на означення кольору, розміру, виразу, стану очей чи погляду мають пряме й переносне значення (темні, здивовані, великі, добрі, карі, козацькі, дівочі). Такі значення виявляють авторську оцінку персонажа:

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі? . Прости сироту! [5, с. 26].

Динамічна ознака слова-символу очі виявляється, коли це слово вступає в предикативні відношення з дієсловами, що мають спільну силу "горіння, випромінення світла чи його згасання". У поезії Т. Г. Шевченка ця ознака становить цілу парадигму синонімічних та антонімічних рядів дієслів: очі погасли, заблищали, покрились, виплакала, пропали, висохли.

Акумуляція емоційно споріднених образів вносить істотно нове в ліричний настрій твору, посилюючи й згущуючи його художню дію [4, с. 94]. Про це свідчать образні мотиви на означення дівочої краси: чорні брови, карі очі, літа молодії; персоніфікації на означення марності краси й молодості: літа пропадають, брови линяють, серце в'яне, нудить світом.

На контрасті часових площин минулого й сучасного та анатомічних образів поет робить підсумок пройденого шляху в поезії "Три літа": добрі літа – злі літа, добрі сльози – розбите о камінь серце, добрі думи – злі думи-діти. Образ дум-дітей багатогранний. Думи, слова – це і сизокрилі голуб'ята, і легенькі діти в "багатого батька"; з іншого боку, думи – це діти-діла, які осудять поета. Не всі їх зрозуміють і приймуть, але їх полюбить щира серцем молодість. До цього синонімічного ряду пристають слова правди й любові, вогонь святий, муза. Образ музи-зорі втілює все найдорожче і найсвятіше для поета: у ньому зливаються образи вечірньої зорі й коханої жінки. У вступі до поеми "Царі" змальовано пародійний образ епічної музи, яка наділена негативними рисами.

Варто сказати й про образ долі, який символізує сутність поетичної творчості Т. Г. Шевченка. Мотиви пошуків доброї чи злої долі змінюється вдячним визнанням чесно пройденого разом з долею шляху. Поет робить висновок, що він "І виріс я, хвалити Бога, Та не виліз в люде", звеличує свою долю, оскільки він прямо йшов, не маючи й зерна неправди за собою. У поезії "Доля" [5, с. 312] в образі музи втілюється ніжність та саможертвність материнського піклування взагалі та сама суть материнського й жіночого єства. Це богиня в людській подобі, яка оберігає поета, чиста, свята, пташечка, зоренька. Муза є символом натхнення в поезії Шевченка, адже він постійно усвідомлює свій поетичний обов'язок. У вірші "Думи мої, думи мої..." [5, с. 40] вирізняються два ряди дум: думи-діти, думи-квіти. Думи-діти поет ростив, доглядав, вони підуть в Україну попідтинню сиротами. Думи-квіти поливали сльозами, чом не затопили. Тут не оминати й образу людського сміху. Він пов'язується з образами сирітства, злиднів, чужини: на світ, на сміх породило; не казали б на сміх.

У поемі "Гайдамаки" думи-діти – це герої-гайдамаки, а поет – їх батько. У творах пізнього часу образ дум виражає поетичне натхнення, у ранній творчості – "конкретний плід натхнення, створені поетом образи, ліричні мотиви, які викликають у нього сум; в муках народжені, вони відчуються як тягар для поета" [2, с. 47].

Слова-символи використані також Т. Г. Шевченком в ліро-епічній поемі "Княжна". Ідейно тематична основа твору розкривається через узагальнено-символічні образи знівченого цвіту княжни та скверного гада князя, у якого "ревать палати на помості, а голод стогне на селі" [5, с. 190]. Поет розгортає тему князя в контрасті до теми гноблення кріпаків, узагальнюючи образ князя до широти великої теми кріпосницького визиску:

І стогне він, стогне по всій Україні.

Кара господава. Тисячами гинуть

Голоднії люде. А скирти гниють [5, с. 190].

Над будь-якими метафорами та найдовершенішими образами зводиться поезія "Заповіт", яка стала гімном, органічним виплеском національного характеру. Дніпро реве ревучий зображений у вигляді непокірного страшеного звіра, якого довели до краю. Він символізує увесь український пригноблений люд. Ця картина перетворюється на символ-мрію бачити загальнонародну єдність у боротьбі за захист нашої історичної пам'яті од байдужих нечистих чиновницьких рук.

Багатогранність та багатобарвність Шевченкового впливу на читача невимірні. Його голос підносився до неймовірних висот всенародного розкриття й пробудження душі, свідомості й національної гідності та водночас звучав камерно. Ця приземленість є такою нам близькою: туга, співчуття, убоління. Уживані в кожному випадку слова-символи наближають нас до світу українського буття, створюють інтригу й легко розкодовуються. Уся поетична творчість Тараса Шевченка пройнята символізмом. Мова поета-кобзаря – велика мова великого народу.

Література

1. Дей О. І. Поетика української народної пісні / О. І. Дей. – К., 1978. – 87 с.
2. Ненадкевич Є. Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857–1858) / Є. Ненадкевич. – К., 1956. – 79 с.
3. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К., 1993. – 192 с.
4. Смілянська В. Л. "Святим огненным словом..." / В. Л. Смілянська. – К., 1990. – 280 с.
5. Шевченко Т. Малий Кобзар / Тарас Шевченко. – К., 1979. – 383 с.